

DIALEKTAL KORPUSNING TO'RT QATLAMLI IJTIMOIIY-KOGNITIV ANNOTATSIYA MODELI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i07.019>

Normo'minov Sherzod To'ychiyevich
ORCID: 0009-0003-1880-5085
shernormuminov088@gmail.com
Samarqand davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tili milliy korpusining dialektal moduli uchun shaxs-markazli annotatsiya modeli ishlab chiqiladi va empirik jihatdan asoslanadi. Muammo sifatida amaldagi dialektal apparatning matn-markazli tabiati sheva birligini uni yaratgan shaxsning ijtimoiy-kognitiv olamidan uzib qo'yishi qo'yiladi. Y.N.Karaulovning lisoniy shaxs nazariyasi, V.I.Karasikning "shaxs - konsept - diskurs" triadasi va L.P.Krysinning sotsiolingvistik markerlik ta'limotini o'zbek antropotsentrik tilshunosligi bilan uyg'unlashtiriladi. Natijalar modelning "til va shaxs mushtarakligi" prinsipini nazariy darajadan raqamli korpus muhitidagi amaliy realizatsiyaga olib chiqishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: dialektal korpus, korpus tilshunosligi, dialektal lisoniy shaxs, shaxs-markazli annotatsiya, til va shaxs mushtarakligi, kognitiv yadro, sotsiolingvistik markerlik, evfemizm

FOUR-LAYER SOCIO-COGNITIVE ANNOTATION MODEL OF DIALECTAL CORPS

Norm 'minov Sherzod Tu'ychiyevich
ORCID: 0009-0003-1880-5085
shernormuminov088@gmail.com
Samarkand State Pedagogical Institute

Abstract: This article develops and empirically grounds a person-centric annotation model for the dialect module of the Uzbek National Corpus. The problem is posed by the text-centred nature of the existing dialectal apparatus, which detaches the dialectal unit from the socio-cognitive world of the individual who created it. Y.N.Karaulov's theory of the linguistic personality, V.I.Karasik's "person - concept - discourse" triad, and L.P.Krysin's doctrine of sociolinguistic marking are harmonised with Uzbek anthropocentric linguistics. The results demonstrate that the model moves

the principle of “the commonality of language and personality” from the theoretical level to its practical realisation within a digital corpus environment.

Keywords: dialectal corpus, corpus linguistics, dialectal linguistic personality, person-centred annotation, language and personality overlap, cognitive core, sociolinguistic marking, euphemism

KIRISH

Milliy korpus zamonaviy tilshunoslikda lisoniy dalillarni empirik asosda qayd etuvchi va obyektivlashtiruvchi raqamli yadro sifatida shakllandi. Korpus tilshunosligi lingvistik korpuslarni loyihalash va ularni amaliy vazifalar yechimida qo'llash qonuniyatlarini o'rganadi. Korpusning o'zi muayyan tadqiqiy maqsad uchun mo'ljallangan, mashinada o'qiladigan, unifikatsiyalangan, strukturalangan va filologik jihatdan vakolatli til ma'lumotlari to'plamini ifodalaydi [1]. V.A.Plungyan haqli ta'kidlaganidek, korpus hozirgi nazariy tilshunoslikda nafaqat tadqiqotning kuchli asbobi, ayni paytda olimni tabiiy matnga bosh obyekt sifatida yo'naltiruvchi yangicha mafkura maqomini kasb etadi [2]. Binobarin, har qanday korpus arxitekturasini ma'lum bir nazariy paradigmaning amaliy timsoli bo'lib, foydalanuvchi bajara oladigan so'rovlar doirasini avvaldan belgilab qo'yadi.

Shunga qaramay, amaldagi dialektal korpus apparati o'z tuzilishiga ko'ra matn-markazli tamoyilga suyanadi. Qidiruv mexanizmi so'zning tashqi ko'rinishini ajratib beradi, biroq uni nutqqa chiqargan shaxs uning nazaridan chetda qoladi. Holbuki sheva birligining ichki ma'nosi va pragmatik qirralari so'zlovchining ijtimoiy qiyofasi, yoshi, jinsi, mashg'uloti va muloqot niyati doirasida yuzaga keladi. Kodifikatsiyalangan adabiy birlik o'z egasidan mustaqil harakatlana olsa, dialektal birlikning ma'no salohiyati insondan uzilgan holda to'la namoyon bo'lmaydi. Bitta leksemaning chorvador va talaba tilidagi talqini o'rtasida jiddiy tafovut kuzatiladi. Ayni sababdan sheva materialini faqat hudud va grammatika yorliqlari bilan qayd etish uni yaratgan shaxsning ijtimoiy-kognitiv borlig'ini annotatsiya doirasidan siqib chiqaradi.

So'nggi yillarda o'zbek korpus tilshunosligi mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi. Umumiy, ta'limiy va parallel segmentlarni birlashtirgan platformalar ishga tushirilib, zaruriy lingvistik manbalar bilan integratsiyalandi. Platformaning faoliyati uchun matn bazasi, texnik yechim va interfeys muvozanati asoslab berildi, token, lemma va konkordans qidiruviga tayangan tizimlar amaliyotga tatbiq etildi [5]. Dialektal segment yuzasidan M.A.Xolovanning Boysun tumani shevalariga oid tadqiqoti tayanch pretsedent sanaladi. Unda informant pasporti, joy nomlarini muhrlash va matn atributlari puxta ishlab chiqilgan [6]. Shu bilan birga, taklif etilgan andozada so'zlovchining sotsiolingvistik pasporti leksik birlik darajasidagi belgilash bilan bevosita strukturaviy bog'lanmagan. Aynan mana shu uzilish tufayli

foydalanuvchi “keksa ayollar nutqidagi motam evfemizmlari chastotasi” yoki “mirobi tilidagi suv taqsimoti leksikasi” kabi murakkab soʻrovlarni bajara olmaydi.

Mazkur uzilishni bartaraf etish “til va shaxs mushtarakligi” prinsipi orqali amalga oshiriladi. Ushbu prinsipga koʻra dialektal birlikning maʼnosi, pragmatik yuki va diaxron holati uni yaratgan shaxsning ijtimoiy-kognitiv borligʻidan, yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashi va muloqot maqsadidan ajralmas boʻlib, lisoniy birlik hamda uning sohibi yagona tahlil obyekti sifatida qaralishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maqolamizning empirik asosini Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida dala sharoitida toʻplangan dialektal birliklar tashkil qiladi. Yigʻilgan maʼlumotlar lahja tipologiyasi, soʻzlovchilarning ijtimoiy tavsifi, muloqot diskursi va konseptual qatlamni yaxlit qamrab olib, shaxs-markazli arxitekturani empirik jihatdan modellashtirish uchun xizmat qiladi. Modelning atribut tizimi ushbu materialni induktiv umumlashtirish natijasida shakllantirilgan. Qiymatlar roʻyxati (lahja, hudud, yosh, kasb, kommunikativ strategiya, konseptosfera va boshqalar) empirik birliklarda kuzatilgan farqlanishlardan kelib chiqadi.

Metodologik jihatdan ish korpusdan yoʻnaltirilgan (corpus-driven) yondashuvga tayanadi. T.McEnery va A.Hardie qayd etganidek, korpus paradigmasi tilning biror alohida jihatiga emas, balki uni tekshirish usullari va tartib-qoidalari majmuiga qaratiladi hamda lisoniy qonuniyatlarni toʻgʻridan-toʻgʻri raqamli maʼlumotlar tahlilidan keltirib chiqarishga imkon yaratadi [7]. Sheva birligining informantga bogʻliq voqelanishi aynan shu tariqa, turli demografik qatlamlardagi taqsimotning empirik natijasi sifatida belgilanadi.

Modelning nazariy poydevori uch manbaning uygʻunlashuvidan tashkil topadi. Y.N.Karaulov lisoniy shaxs tuzilishini verbal-semantik, lingvokognitiv va motivatsion-pragmatik sathlarga ajratib, korpusning istiqbolli annotatsiya tizimi uchun bazaviy nazariy asosni taʼminlaydi [8]. V.I.Karasik ishlab chiqqan “shaxs - konsept - diskurs” triadasi dialektizmning nutqiy amaliyotini soʻzlovchining kommunikativ koʻrsatkichlari bilan bogʻliqlikda sharhlash imkonini yaratadi [9]. L.P.Krysinning sotsiolingvistik markerlik taʼlimoti yosh, jins va maʼlumot singari omillarni sotsiopragmatik tizimda birlashtiradi. Olim til sathlarining ijtimoiy taʼsirlarga har xil darajada javob qaytarishini taʼkidlaydi. Yuqori oʻtkazuvchanlik leksik-frazeologik sathda, past sezgirlik esa morfologik va fonetik sathda namoyon boʻlishini qay etadi [10].

Mazkur xalqaro asos oʻzbek antropotsentrik tilshunosligining yutuqlari hisobiga toʻldiriladi. N.Mahmudovning lingvomadaniy va aksiologik konsepsiyasida til, madaniyat hamda shaxs munosabatlari, xususan, olamning lisoniy manzarasi bilan lisoniy shaxs oʻrtasidagi kognitiv-konseptual aloqa atroflicha yoritilgan [11].

Sh.Safarovning pragmalingvistik nazariyasi nutqiy strategiyalarning kommunikativ ta'sir mexanizmini asoslab, modeldagi pragmatik qatlamning metodologik tayanchini beradi [12]. Ushbu ikki maktabning xorijiy yo'nalishlar bilan qorishuvi "til va shaxs mushtarakligi" prinsipining nazariy negizini shakllantiradi.

Yuqoridagi tahlil uch tayanch prinsipni ajratib ko'rsatishga olib keladi. Birinchidan, so'zlovchining sotsiolingvistik va biografik ko'rsatkichlari lisoniy birlik bilan bevosita strukturaviy bog'liqlikda annotatsiyalanishi zarur. Ikkinchidan, muloqot jarayoni qat'iy janr tasnifi doirasida emas, ko'p qatlamli kommunikativ strategiyalar tizimi sifatida talqin qilinishi lozim. Uchinchidan, konseptual-kognitiv annotatsiya korpusning alohida funksional qatlami maqomida ajratilishi kerak. Bu prinsiplar an'anaviy dialektologiyani raqamli muhitga ko'chirishning metodologik shartlarini belgilaydi.

"Til - shaxs - mushtaraklik" triadasi kognitiv yadro bilan to'ldirilib, yaxlit sotsiokognitiv modelga birlashtiriladi. Bu model leksikografik maqola doirasidan chiqib, matn annotatsiyasi darajasida ish ko'radi. Leksikografik yondashuv lug'at maqolasi mikrostrukturasi bilan chegaralansa, korpus yondashuvi keng matn massividagi har bir dialektizmni avtomatik qidiruv va miqdoriy tahlil obyektiga aylantiradi.

Model to'rt tarkibiy qismdan iborat bo'lib, matnda "qatlam" va "komponent" atamaları shu qismlarni bir xil ma'noda ifodalaydi. Uning umumiy tuzilishi konsentrik-integral bo'lib, TIL, SHAXS va MUSHTARAKLIK komponentlari teng huquqli koordinatalar sifatida kognitiv yadro tevaragida joylashadi va u bilan tutashuv hududlari orqali bog'lanadi. Karaulov ajratgan sathlar bevosita shu tuzilishga moslashtiriladi. Verbal-semantik sath TIL tarmog'iga, lingvokognitiv sath kognitiv yadroga, motivatsion-pragmatik sath MUSHTARAKLIK tizimiga muvofiq keladi. SHAXS qatlami triadaning uchinchi bo'g'ini o'laroq so'zlovchining sotsiolingvistik ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi strukturaviy modul rolini bajaradi.

TIL qatlami dialektizmning hududiy-lahjaviy mansubligini dinamik qidiruv filtri tarzida ta'minlaydi. Uning mikrostrukturasi lahja kodi (*qrl.* - *qarluq*, *qpch.* - *qipchoq*, *qrl.qpch.* - *oraliq*), viloyat kodi, tuman yoki mahalla kodi, shuningdek fonetik va leksik-morfologik markerlar kiradi. Qatlamning ilmiy asosini o'zbek dialektologiyasida N.Rajabovning tasnifi [13] va A.Ishayevning geografik qayd etish tamoyillari [14] tashkil etadi. An'anaviy lug'atdagi bir o'lchamli hududiy belgilashdan farqli o'laroq, bu qatlam ko'p parametrlil kombinatsiyalangan qidiruvni imkoniyatga aylantiradi. Masalan, qipchoq lahjasining Jizzax cho'l zonasiga xos fonetik markerlarini o'z ichiga olgan barcha birliklarni bir so'rov bilan saralab olish mumkin bo'ladi.

SHAXS qatlami so'zlovchining ijtimoiy-demografik qiyofasini lisoniy birlik bilan strukturaviy bog'liqlikda kodlaydi. Uning parametrlari yosh guruhi ($20\pm$, $30\pm$,

40±, 60+), jins (*erk.*, *ayl.*), kasb (*dehq.*, *chorv.*, *hunarm.*, *zyl.*, *talab.*, *uy.bek.*, *harb.*), ma'lumot darajasi (*boshl.*, *o'rt.*, *o.t.*) va olmoshlar paradigmasini (*sen/siz muvozanati*) qamrab oladi. An'anaviy leksikografiyaning mavhum "so'zlashuv", "oddiy" kabi tavsiflaridan farqli ravishda, bu yerda har bir parametr mustaqil atribut sifatida kodlanadi va Xolova qayd etgan pasport-matn uzilishini bartaraf etadi. Natijada, aytaylik, "*Sam.* | 65+ | *ayl.* | *uy.bek.* | *o'rt.*" tipidagi ko'rsatkichlar zanjiri har bir birlik bilan bog'lanib, o'zicha qidiruv vositasiga aylanadi.

MUSHTARAKLIK qatlami dialektizmning pragmatik kontekstdagi realizatsiyasini ta'minlaydi. U moslashish intensivligi (yuqori, o'rta, past), yetakchi kommunikativ strategiya (yumshatish, distansiya, solidarlik), suhbatdoshning kommunikativ roli (ierarxik, tengdosh, solidar), diskurs tipi (oilaviy, qo'shniçilik, rasmiy, marosim) hamda diaxron mavqe (aktiv, yo'qolib borayotgan, arxaik) ko'rsatkichlariga tayanadi. Qatlamning konseptual asosini Karasik triadasi tashkil qiladi. Shaxs orqali unga xos konseptlar va diskurs tiplari, konseptlar orqali esa tiplashgan shaxslar aniqlanadi [9]. Shu doirada dialektizmning qo'llanish maydoni so'zlovchining kommunikativ qiyofasi va kognitiv yadrosi bilan aloqadorlikda talqin etiladi.

Kognitiv yadro modelning markaziy bo'g'ini bo'lib, o'zining sotsiokognitiv tabiatidan kelib chiqib uchala tashqi qatlamni bir analitik tizimda jamlaydi. U konseptosfera doirasi (chorvachilik, oilaviy ierarxiya, motam, mehmondo'stlik, dehqonchilik), kognitiv kodlar tizimi (metaforik, metonimik, tabu-evfemistik), madaniy ssenariy tipologiyasi va freym konfiguratsiyasini o'z ichiga oladi. Bu qatlamdagi qiymatlar birlikning etimologik-semantik tahlili, uning tipik qo'llanish kontekstlari hamda olamning lisoniy manzarasidagi o'rni asosida biriktiriladi. Talqin izchilligini ta'minlash uchun har bir qiymat matndagi konkret dalilga tayanishi shart. Etnografik konnotatsiyalar va madaniy mazmun qatlamlarini mustaqil komponent sifatida qayd etuvchi bunday yondashuv BNC, RNC va FRED korpuslarida shaxs va dialektal parametrlar bilan integratsiyalangan holda ishlab chiqilmagan.

Modelning amaliy tatbiqi atribut-qiymat juftliklari orqali tartibga solinadi va jami o'n to'qqizta funksional atributga tayanadi (1-jadval). Atributlar tabiatiga ko'ra kategorial tasniflar, demografik ko'rsatkichlar, kvantitativ va gradatsion shkalalar hamda konseptual modellarga bo'linadi. Bu esa korpus so'rovlarida oddiy mos kelishdan tortib murakkab kombinatsiyalashgan konstruksiyalargacha bo'lgan keng imkoniyatni yaratadi.

1-jadval.

To'rt qatlamli korpus annotatsiya modelining atribut-qiymat tarkibi

KOMPONENT	ATRIBUTLAR	NAMUNAVIY QIYMATLAR
TIL	Lahja kodi · Viloyat kodi · Tuman/mahalla	qrl., qpch., qrl.qpch. (oraliq); Sam., Jizz., Qash., Surx., Bux.,

	kodi · Fonetik markerlar · Leksik-morfologik markerlar	Tosh., Sirdr.; Forish, Dehqonobod, Boysun; cho‘ziq unli, “j”lashish, “o”lashish; lahjaviy affikslar, hududiy leksika
SHAXS	Yosh guruhi · Jins · Kasbiy mavqe · Ma’lumot darajasi · Olmoshlar paradigmasi (T/V)	20±, 30±, 40±, 60+; erk., ayl., univ.; dehq., chorv., hunarm., zyl., talab., uy.bek., harb.; boshl., o‘rt., o.t.; sen, siz, sizar, sizlar
MUSHTARAKLIK	Moslashish intensivligi · Dominant kommunikativ strategiya · Suhbatdoshning kommunikativ roli · Diskurs tipi · Diaxron mavqe	yuqori, o‘rta, past; yumshatish, distansiya, solidarlik; ierarxik, tengdosh, solidar; oilaviy, qo‘shnichilik, rasmiy, marosim; aktiv, yo‘qolib borayotgan, arxaik
KOGNITIV YADRO	Konseptosfera · Kognitiv kod · Konseptual metafora · Freym pozitsiyasi	chorvachilik, motam, mehmondo‘stlik, dehqonchilik; metaforik, metonimik, tabu- evfemistik; agent, patient, instrument

Modelning funksional quvvati ierarxik bo‘ysunishga emas, komponentlarning parallel va sinxron ishlashiga asoslanadi. Dialektizm nutqda voqelanganda hududiy mansublik, so‘zlovchining qiyofasi hamda pragmatik va kognitiv ko‘rsatkichlar bir vaqtning o‘zida amal qiladi. Modelning tavsiflash quvvatini namoyish etish maqsadida tadqiqot bazasidan uch dialektal birlik tanlab olindi. Tanlov to‘liq statistik validatsiyani emas, balki modelning turli qatlamlar bo‘yicha ishlash tarzini ko‘rsatishga qaratilgan. Shu bois birliklar turli viloyat, kasbiy guruh, yosh oralig‘i va jins vakillarini hamda har bir qatlamning ustuvor namoyon bo‘lishini qamrab oladigan tarzda saralandi.

NATIJALAR

Birinchi birlik TIL qatlamining kasbiy-hududiy differensiatsiya imkoniyatini ochib beradi. Samarqand viloyati Payariq tumanida 58 yoshli mirob nutqidan yozib olingan *quloq* leksemasi suv taqsimoti tarmog‘idagi maxsus chiqish nuqtasini bildiradi. An‘anaviy lug‘atlarda bu birlik faqat “*Sam. - suv chiqish joyi*” tarzida berilib, so‘zning kasbiy-mintaqaviy mansubligini, mirobning ijtimoiy mavqeini va irrigatsiya tizimi freymidagi o‘rnini ochib bera olmagan. To‘rt qatlamli model esa ayni birlik vositasida Payariq dehqonchilik mintaqasining suv tarmog‘ini, mirobning kasbiy ierarxiyasini va suv taqsimoti madaniyatining etnografik qatlamini bir paytda ko‘rsatadi. Mirob kasbi

egarlari nutqidagi tegishli leksikaning chastotaviy ulushiga oid statistik so'rovlarni amalga oshirishga imkon beradi.

Ikkinchi birlik kognitiv yadro qatlamining evfemistik konseptualizatsiya mexanizmini yoritadi. Surxondaryo viloyati Boysun tumanidagi 85 yoshli chorvador nutqidan qayd etilgan *cherä achayatipti* iborasi insonning o'limi yaqinlashganini ifodalovchi evfemizmdir. Ibora o'lim va motam konseptosferasi doirasida shakllanib, *bandalikni bajo keltirdi, omonatni topshirdi* singari birliklar bilan konseptual guruhni hosil qiladi. An'anaviy leksikografiya bunday birlikni ko'pincha qamrab olmaydi yoki yuzaki izoh bilan kifoyalanadi. Modelda esa ibora bir necha qatlam bo'yicha bir vaqtda annotatsiyalanadi: SHAXS qatlami so'zlovchining qiyofasini (*chorv. | 85+ | erk. | Boysun*) qayd etsa, kognitiv yadro iboraning somatik metaforaga asoslangan ichki mexanizmini yuz qiyofasidagi o'zgarishning o'lim yaqinlashuvi belgisiga aylanishini namoyon etadi.

Uchinchi birlik to'rt komponentning teng huquqli o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Sirdaryo viloyatida 45 yoshli tarbiyachi ayol nutqidan olingan *katata* va *katana* shakllari *bobo* hamda *buviga* nisbatan hurmat murojaatni anglatadi. So'zning korpus tavsifida hududiy mansublik (Sirdaryo lahjasi), so'zlovchining sotsiolingvistik qiyofasi (ayol, tarbiyachi, oliy ma'lumotli), pragmatik strategiya (yumshatish, oilaviy muloqot) va kognitiv kodi tizimda tutashadi. Mazkur namuna to'rt o'lchamli modelning to'la salohiyatini va dialektal birlikning ko'p qatlamli tabiatini ochib beradi.

2-jadval.

Uch dialektal birlikning to'rt qatlamli korpus annotatsiyasi

BIRLIK	TIL	SHAXS	MUSHTARAKLIK	KY
<i>quloq</i>	<i>qrl. Sam. Payariq</i>	<i>58 erk. mirob o'rt.</i>	o'rta moslashish kasbiy-funksional rol aktiv	dehqonchilik-irrigatsiya konseptosferasi; makon-funksional kod; suv tarmog'i freymi
<i>cherä achayatipti</i>	<i>qpch. Surx. Boysun</i>	<i>85 erk. chorvador boshl.</i>	yuqori moslashish jamoaviy rol aktiv	o'lim-motam (evfemistik) konseptosferasi; somatik-evfemistik kod; [YUZ QIYOFASI → O'LIM BELGISI]
<i>katata/katana</i>	<i>qrl.qpch. Sird.</i>	<i>45 ayl. tarbiyachi o.t.</i>	yuqori moslashish kattalik-hurmat strategiyasi aktiv	oilaviy ierarxiya/hurmat konseptosferasi;

				dimensional-aksiologik kod; [KATTALIK → IJTIMOY HURMAT]
--	--	--	--	--

MUHOKAMA

Modelning ilmiy oʻrni uni xalqaro korpus tajribasi bilan qiyoslash orqali yanada oydinlashadi. Soʻnggi oʻttiz yil ichida yevropa korpusshunosligi inson omilini matn annotatsiyasining ajralmas qismiga aylantirib, turli metodologik yechimlarni sinovdan oʻtkazdi. Britaniya milliy korpusi (BNC) oʻzining ogʻzaki-demografik subkorpusida soʻzlovchining yoshi, jinsi, ijtimoiy sinfi va hududini qidiruv apparatidagi mustaqil filtrga chiqargan, bu esa nostandart shakllarning ijtimoiy guruhlar kesimidagi taqsimotini empirik oʻrganishga imkon beradi. Rus milliy korpusining (RNC) shevalar subkorpusida har bir matn pasport bilan taʼminlanib, maxsus havolalar tizimi vositasida leksikografiya bilan infratuzilmaviy koʻprik oʻrnatiladi [15]. Tomsk shevalar korpusida yetmish yillik xronologik qamrovga ega materiallar bir muloqot fragmentiga biriktirilgan mikromavzular asosida differensiatsiyalanadi [16].

Sanab oʻtilgan tizimlarning har biri inson omilini muayyan bir jihatdan qidiruv parametri, pasport maʼlumoti yoki tematik annotatsiya sifatida joriy etgan boʻlsa-da, ularning birortasida hududiy, sotsiolingvistik, kommunikativ va kognitiv omillar analitik tizimga jamlanmagan. Xususan, dialektizm ortidagi konseptual-kognitiv qatlam shaxs parametrlari bilan bogʻlangan mustaqil komponent sifatida ishlab chiqilmagan. Taklif etilayotgan model aynan shu boʻshliqni toʻldiradi. Toʻrt omilni bitta tizimda birlashtirib, “til va shaxs mushtarakligi” prinsipini nazariy darajadan raqamli korpus muhitidagi amaliy realizatsiyaga olib chiqadi. B.Mengliyev va hammualliflari asoslaganidek, korpus leksikografiyasining rivoji milliy korpus tizimiga ijtimoiy-kognitiv yoʻnalishni singdirishni taqozo etadi [3]. Shu bilan model oʻzbek korpus dialektologiyasini xalqaro standartlar sathiga yaqinlashtiradi.

Olingan natijalar korpus loyihalari uchun uch yoʻnalishdagi metodologik tavsiyani asoslaydi. Birinchidan, soʻzlovchi pasportini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, maʼlumoti va hududiy mansubligi majburiy qayd etilishi lozim. Bu SHAXS qatlamining leksik birlik bilan bevosita bogʻlanishini kafolatlaydi. Ikkinchidan, matndagi har bir birlik [TIL | SHAXS | MUSHTARAKLIK | KY] tartibidagi qatlamli formula bilan belgilanishi kerak, zero bu murakkab soʻrovlarni amalga oshirishga zamin yaratadi. Uchinchidan, qidiruv interfeysi toʻrt qatlam uchun mustaqil filtrlarni va ularni oʻzaro uygʻunlashtirish mexanizmini taklif etishi shart.

XULOSA

Toʻrt qatlamli ijtimoiy-kognitiv modelning korpus tizimida ishlab chiqilishi oʻzbek dialektologiyasida shaxs-markazli tahlil yoʻnalishini boshlab beradi va “til va

shaxs mushtarakligi" prinsipining amaliy tatbiqini namoyon etadi. Model dialektal birlikni uni yaratgan shaxsning ijtimoiy-kognitiv olami bilan bog'lab, an'anaviy leksikografiya imkoniyatidan tashqarida qolgan kasbiy, etnografik, grammatik va aksiologik qatlamlarni raqamli sathda qayd etadi. Tizim kelgusida ikki yo'nalishda taraqqiy etishi mumkin. Respublikaning boshqa hududlari hamda Markaziy Osiyodagi o'zbek diasporasi nutqiga tatbiq etish va uni qardosh turkiy tillarning sheva materialiga moslashtirib, xalqaro turkologiya bilan integratsiyalashga yo'l ochadi. Shaxs-markazli tamoyillarning joriy etilishi milliy tilshunoslikda yangi tadqiqot bosqichini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Захаров В.П., Богданова С.Ю. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов. - 3-е изд., перераб. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2020. - С 234
2. Плунгян В.А. Корпус как инструмент и как идеология: о некоторых уроках современной корпусной лингвистики // Русский язык в научном освещении. - 2008. - № 2 (16). - С. 19.
3. Mengliyev B., Xamroyeva Sh., Axmedova D. Kompyuter leksikografiyasi: o'quv qo'llanma. - Toshkent: GlobeEdit, 2022. - 170 b.
4. Primova M.H. O'zbek tili milliy korpusi tuzilishi: asosiy komponentlar va axborot turlari // «Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar» V Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Vol. 1, № 01. - Toshkent: ToshDO'TAU, 2025. - B. 209-210.
5. Elov B.B., Primova M.H., Amirkulov M.A. O'zbek tili korpusi: tarixiy rivojlanishi, maqsad va vazifalari // «Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim, istiqbollar» V Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Vol. 1, № 01. - Toshkent: ToshDO'TAU, 2025. - B. 173.
6. Холова М.А. Ўзбек миллий шевалари корпуси тадқиқи (Бойсун тумани «ж»ловчи шевалари мисолида). - Тошкент: in Science, 2024. - 126 b
7. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2012. - 312 p.
8. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - 7-е изд. - Москва: Издательство ЛКИ, 2010. - 264 с
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Волгоград: Перемена, 2002. - 477 с
10. Крысин Л.П. Социальная маркированность языковых единиц // Вопросы языкознания. - 2000. - № 4. - С. 26.
11. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. - Тошкент: «MUMTOZ SO'Z», 2017. 176 б.

12. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. - 318 б
13. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - 304 б.
14. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. - Тошкент: Фан, 1990. - 140 б.
15. Качинская И.Б., Сичинава Д.В. Диалектный подкорпус сегодня. - Москва: МГУ им. М.В.Ломоносова, Институт русского языка им. В.В.Виноградова РАН, 2014. - С. 1.
16. Земичева С.С. Томский диалектный корпус: сбалансированность и репрезентативность // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. - Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет, 2017. - С. 2.